



УДК 347.15/18

ДОБРОСОВІСНІСТЬ ЯК ОЗНАКА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Стефанчук М.О., к. ю. н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена аналізу категорії «добросовісність» і її ролі у формуванні досконалих засобів регламентації цивільно-правових відносин. На підставі дослідження запропоновано включити добросовісність поряд із волею, волевиявленням і правосвідомістю до переліку ознак правомірної поведінки фізичної особи.

Ключові слова: фізична особа, цивільні правовідносини, морально-психологічні індивідуалізуючі ознаки, добросовісність.

Статья посвящена анализу категории «добросовестность» и ее роли в формировании совершенных средств регламентации гражданско-правовых отношений. На основании проведенного исследования предложено включить добросовестность наряду с волей, волеизъявлением и правосознанием в перечень признаков правомерного поведения физического лица.

Ключевые слова: физическое лицо, гражданские правоотношения, морально-психологические индивидуализирующие признаки, добросовестность.

Stefanchuk M.O. INTEGRITY AS A SIGN OF LAWFUL BEHAVIOR OF A PHYSICAL PERSON IN CIVIL LAW

This article analyzes the category of good faith and its role in shaping the perfect means of regulation of civil relations. Based on the study proposed to include integrity, along with the will, the will and sense of justice in the list of attributes of lawful behavior of an individual.

Key words: individual, civil relations, moral and psychological signs of individualizing, integrity.

Постановка проблеми. Фізичні особи в загальному розумінні – це люди, члени суспільства. Основною рисою фізичної особи є не лише її належність певному біологічному виду, а й належність певній соціальній групі, яка функціонує та взаємодіє на основі наперед визначених правил – правових норм. Як учасник цієї соціальної групи фізична особа, вступаючи у правовідносини, має взаємодіяти з іншими учасниками на основі своєї правомірної поведінки. Ознаками такої поведінки, як правило, є наявність правової свідомості (свідоме ухилення від порушення правових норм) і єдність волі й волевиявлення. При цьому питання добросовісності поведінки як ознаки правомірної поведінки є дискусійним серед науковців.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженням окремих аспектів поведінки фізичної особи в цивільних правовідносинах тією чи іншою мірою займалися В. Бухановський, А. Гелич, В. Михайличенко, Д. Соколов, В. Швець, Я. Федонюк та інші вчені. Однак їхні дослідження здебільшого торкалися сутності окремих фізіологічних ознак, тоді як морально-психологічні якості індивіда не привернули уваги фахівців у сфері права.

Категорія добросовісності досить неоднозначно тлумачиться вченими теоретиками й цивілістами, а тому складно визначитися із уніфікованим підходом під час застосування категорії «добросовісність», особливо застосовуючи її до поведінки фізичної особи.

Дослідження присвячено переважно аналізу категорії «добросовісність» і її місця серед ознак правомірної поведінки.

Мета статті полягає у визначенні місця такої морально-психологічної ознаки фізич-

ної особи, як добросовісність, серед ознак правомірної поведінки фізичної особи в цивільних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що принцип добросовісності має багатовікову історію: він ґрунтується на відомій ще римському праву доктрині добросовісності (*bona fides*), що протиставлена злому умислу (*dolus malus*). Ідея добросовісності набула розповсюдження в римському праві завдяки спеціальній клаузулі *exsertio doli* (посилання на умисел). Якщо спочатку основною ідеєю концепції *bona fides* була охорона справжнього змісту договору перед його буквою, то пізніше клаузула *exsertio doli* стала використовуватися також для запровадження претором ідеї справедливості [1, с. 62–63]. На думку М. Бартошека, відповідно до давньоримської юридичної термінології, *bona fides* – це власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність слову, яке було надане, моральний обов'язок усіх людей виконувати власні зобов'язання, у чому б вони не втілювалися [2, с. 131]. Отже, можемо сказати, що добросовісність має моральну природу, вона виявляється у вигляді порядності, довіри, доброзичливості, чесності, поваги, у сумлінному виконанні своїх обов'язків, унеможливленні заподіяння шкоди третім особам, відмінній поведінці особи із морального та юридичного боку. Влучно зазначив О. Боровиковський, що «недобросовісність є смертельною хибою (пороком) правочину, оскільки в ньому відсутня душа. Застосувати до нього закон, розрахований на добросовісний правочин, означало б не лише не виконати закон, а й допустити його порушення, допустити глум над ним» [3, с. 246], що з морального боку недопустимо.

Відмітимо, що юристи середньовіччя вважали, що поняття «добросовісність» вимагає дотримання таких вимог:

– по-перше, кожна сторона договору має дотримуватись свого слова;

– по-друге, жодна зі сторін не повинна отримувати вигоду щодо іншої сторони шляхом обману або примусу;

– по-третє, кожна сторона має дотримуватись зобов'язань, які визнає будь-яка чесна особа, навіть якщо ці зобов'язання не зафіксовані в договорі [4, с. 411]. Ми поділяємо думки цих юристів і вважаємо, що вимоги зазначеного поняття дійшли й до наших днів.

Велике значення моральних принципів у регулюванні суспільних відносин було відображене й у наукових працях радянської доби. С. Братусь зазначав: «Цивільні права мають здійснюватися, а обов'язки виконуватися громадянами та соціалістичними організаціями не тільки відповідно до їх призначення, а й добросовісно, з урахуванням правил соціалістичного життя» [5, с. 49], що означає закріплення моральних принципів й у нормах законодавства.

Зазначимо, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) від 16 січня 2003 р. визнав добросовісність загальною засадою цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України), звідси вважаємо, що пласти оцінних понять переходять на більш новий рівень, що забезпечує підвищення правової культури суспільства. Проте в ЦК Української РСР 1963 р. використовувались лише терміни «добросовісний набувач» і «добросовісний власник» [6]. Презумпція добросовісності й вимога добросовісності під час здійснення певних прав уперше були введені Основами Цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 31 травня 1991 р. [7].

У своїх наукових працях учені-юристи відзначають, що взагалі неможливо визначити які-небудь «підходи, параметри, поняття добросовісності» [8, с. 132]. Проте зазначимо, що добросовісність – це насамперед морально-етична категорія, що характеризує інтелектуальні й моральні якості кожної особи. Д. Луспеник переконаний, що вихідними для визначення поняття «добросовісність», яке використовується в чинному ЦК України, мають бути критерії щодо набувача (ст. 330), власника (ст. 344, 390), особи, яка виготовила рухому річ шляхом переробки з матеріалу, що їй не належить (ст. 332) тощо. Аналіз тих норм, у яких ідеться про недобросовісних учасників цивільних правовідносин, дає змогу зробити висновок, що особу потрібно вважати добросовісною в тому випадку, коли вона діє без умислу заподіяти шкоду іншій особі, а також не допускає недбалості або самовпевненості щодо можливого завдання шкоди [9, с. 112]. У словнику С. Ожегова добросовісність визначається як чесне виконання своїх зобов'язань і обов'язків [10, с. 172]. Великий тлумачний словник визначає добросовісність як «нематеріальну та абстрактну властивість, яка немає формально-юридичного значення чи законодавчого визначення та охоплює, серед іншого, чесне переконавання, відсутність злого умислу та наміру ошукати чи здобути

безпідставні переваги» [11, с. 693]. Є. Харитонов і О. Калітенко визначають добросовісність як прагнення сумлінно захистити цивільні права й забезпечити виконання цивільних обов'язків [12, с. 63] у повному обсязі.

Заслуговує на увагу розуміння поняття добросовісності в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні добросовісність – це багатоаспектна цивільно-правова категорія, яка являє собою систему різнопорядкових юридично значущих виявів, які здійснюють самостійний регулювальний вплив на цивільні правовідносини й тісно пов'язані між собою [13, с. 172]. Багатоаспектність цієї категорії полягає в тому, що добросовісність водночас є нормою прямої дії; імперативом; принципом; презумпцією цивільного права. У вузькому значенні добросовісність визначається як кожен окремий із наведених вище виявів, що має самостійний вплив на цивільні правовідносини [14, с. 14]. Додамо, що добросовісність – це сумлінна реалізація права.

Принцип добросовісності, на думку Т. Боднар і О. Мережко, у зобов'язальному праві варто розглядати як засаду, що передбачає сумлінну та чесну поведінку суб'єктів під час виконання суб'єктивних обов'язків і здійснення суб'єктивних прав у зобов'язальних правовідносинах [15, с. 116; 16, с. 160]. Як ми вже зазначили, добросовісність відома правовій доктрині з часів римського права як основна ідея доброї совісті (*bona fides*), що означає охорону дійсної сутності договору. Р. Майданик визначає принцип добросовісності як один із засобів повного обмеження принципу свободи договору сторін і контролю виконання сторонами договору [17, с. 71]. Проте варто зазначити, що добросовісність не обмежує свободу договору, а виконує контроль за його виконанням сторонами правовідносин. На думку Т. Дроздової, дія добросовісності як принципу цивільного права «виявляється при виникненні та здійсненні цивільних прав і обов'язків та спрямована на досягнення рівноваги інтересів між суб'єктами відносин» [18, с. 7–8] без обмежування дії принципу тим чи іншим колом правовідносин.

З іншого боку, добросовісність є внутрішнім критерієм характеристики моральності суб'єктів цивільних правовідносин, їхнім духовним наповненням, душевним станом і межує з такими категоріями:

– волею. В. Селіванов визначає волю як усвідомлене регулювання людиною своєї поведінки й діяльності, що виражається в умінні подолати внутрішні та зовнішні труднощі під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків [19, с. 8]. М. Громов характеризує волю як психічну діяльність людини, яка виявляється в активних зважених діях, спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей [20, с. 243].

– волевиявленням. Зовнішньою стороною волі є волевиявлення, яке включає в себе дію, тобто особа здійснює перехід від психологічної стадії до реалії (вчинок на практиці).

– правосвідомістю й правовою культурою. І. Фарбер визначає правосвідомість як сукупність правових поглядів і почуттів, які наділені нормативним характером і включають у



себе як знання правових явищ, так і оцінку з погляду класової (або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, що відображають економічні та політичні потреби й інтереси суспільного розвитку [21, с. 204–205]. На думку Е. Лукашевої, правосвідомість – це погляди, уявлення, думки, почуття, настрої, які виражають розуміння необхідності встановлення та функціонування визначеного правового порядку в суспільстві [22, с. 17]. Правова культура формується й функціонує у сфері правових явищ, правомірної діяльності й правомірної поведінки, використовується задля характеристики цінностей, ідеалів і включає в себе тільки позитивні аспекти, такі як правомірна поведінка, високий рівень правосвідомості тощо, тому що негативні компоненти не можуть бути культурними цінностями.

Звісно, ми не можемо впевнено стверджувати, що критерій добросовісності притаманний виключно фізичній особі. Юридичні особи також прагнуть дотримуватися порядності, чесності, поваги та сумлінного виконання своїх обов'язків як перед своїми клієнтами чи контрагентами, так і перед державою, однак джерело моральності в них не індивідуальне, а колективне, що надає можливість визнати прерогативу виникнення добросовісності саме у фізичної особи – суб'єкта цивільних правовідносин.

К. Скіданов наводить кілька напрямів реалізації принципу добросовісності: ст. 330 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, в якій добросовісний набувач стає власником, якщо майно, набуто ним від особи, яка не мала права його відчужувати, відповідно до ст. 388 ЦК України, не може бути в нього вистребувано; у широкому розумінні про добросовісність може йтися стосовно дій як особи, яка їх спрямовувала, щоб вплинути на волю іншої особи вчинити правочин (наявність або відсутність тиску, обману тощо), або того, хто сам діяв недобросовісно (під час учинення правочину з малолітньою особою – ч. 4 ст. 221 ЦК України; з особою, яка на момент учинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій і/або не могла керувати ними, – ч. 3 ст. 225 ЦК України; з недієздатною особою – ч. 4 ст. 226 ЦК України; правочину, який порушує публічний порядок, – ст. 228 ЦК України) [3, с. 246].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що категорія добросовісності виникає на межі волі, волевиявлення та правосвідомості й притаманна будь-якій фізичній особі, яка дотримується встановлених у соціумі правових норм. Саме керуючись добросовісністю, особа утримується від учинення протиправних дій, а тому вважаємо за необхідне включити до переліку ознак правомірної поведінки фізичної особи категорію добросовісності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мережко А.А. Договір в частині права / А.А. Мережко. – К. : Юстиніан, 2003. – 176 с.
2. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.
3. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів / К. Скіданов // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 240–247.
4. Кірюхін Д.І. Концепт справедливості в давньоримській філософії та праві / Д.І. Кірюхін // Гілея. Серія «Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки». – К., 2011. – С. 408–413.
5. Братусь С.Н. Принципы советского гражданского права / С.Н. Братусь // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 47–52.
6. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI, втратив чинність на підставі Кодексу від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
7. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик : Закон СССР от 31 мая 1991 г. № 2211-1 // Ведомости Верховного Совета СРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 773.
8. Витрянский В.В. Гражданский кодекс и суд / В.В. Витрянский // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 1997. – № 7. – С. 129–133.
9. Луспенник Д.Д. Цивільний кодекс: справедливість, добросовісність та розумність при здійсненні цивільних прав; зловживання правом / Д.Д. Луспенник // Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Серія «Судова практика». – Х. : Харків юридичний, 2005. – С. 106–114.
10. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2002. – 1440 с.
12. Цивільний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / за заг. ред. Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко. – Одеса : Юридична література, 2004. – 1112 с.
13. Чубоха Н.Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України / Н.П. Чубоха // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 171–174.
14. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Д.Г. Павленко. – К., 2008. – 18 с.
15. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві / Т.В. Боднар. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
16. Мережко А.А. Lex mercatoria : теория и принципы транснационального торгового права / А.А. Мережко. – К. : Таксон, 1999. – 415 с.
17. Майданік Р.А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві / Р.А. Майданік. – К. : Київ. ун-т, 2002. – 502 с.
18. Дроздова Т.Ю. Добросовестность в российском гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.Ю. Дроздова ; Московская академия экономики и права. – М., 2005. – 187 с.
19. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения : (Воля, ее развитие и воспитание) / В.И. Селиванов. – Рязань, 1992. – 576 с.
20. Психология : [учеб. пособ.] / [Е.И. Игнатьев, Н.С. Лукин, М.Д. Громов]. – М. : Просвещение, 1965. – 334 с.
21. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 343 с.
22. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підруч.] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.